

ultimativno znamenje, da gre za polnopravnega rimskega državljan, saj navsezadnje poznamo več stopenj državljanstva, kar se nakazuje že v tem obdobju.

Naslednji dve poglavji sta vezani na 2. in 1. stoletje pred Kristusom: Strukturne spremembe v 2. stoletju pr. Kr. ter Kriza republike in rimska družba. Začetek obravnave je povezan s punskimi vojnami, predvsem z drugo, ki je v rimsko družbo prinesla nemalo sprememb. V prvi vrsti je Rim postal svetovna država, prevzel monopol nad trgovanjem v Sredozemlju, pridobil ogromno sužnje, vzpostavil prve province ter se razvil v najmočnejšo in najvplivnejšo državo. Vse to je po eni strani terjalo notranjepolitične spremembe in po drugi strukturne družbene spremembe, ki so se pojavljale postopoma; sočasno pa so se dogajali tudi notranji družbeni konflikti. Kriza se je poglobljala, izkoriščanje nižjih slojev je bilo čedalje večje, v nemilosti so bili predvsem sužnji, ki jih je bilo na trgu veliko, zaradi česar se je njihova cena ustrezno znižala. Avtor ves čas opozarja na zakone, ki so bolj ali manj uspešno urejali družbeno problematiko v določenem obdobju. Zdi se, da so reforme bratov Grakh vsaj začasno rešile problematiko trenj med družbenimi sloji, ki je postajala vse bolj žgoča. A prehod v 1. stoletje pred Kr. ni prinesel večjega olajšanja, saj so se v družbi ustvarili pogoji, ki so posameznikom omogočili, da so se postavili nad ideale republike, kar je pripeljalo do malodane nevzdržnega in sila napornega 1. stoletja pr. Kr., s katerim se je končalo skoraj pet stoletij dolgo obdobje republike. S prvim cesarjem Avgustom se je tako začelo cesarstvo, obdobje principata, ko za cesarje – vsaj na papirju – še velja, da so *princeps inter pares*. Spomin na republiko in s tem njeni ideali naj bi bili torej še živi.

Naslednje poglavje je posvečeno prav družbeni ureditvi v prvem obdobju cesarstva. Če katero, potem bi bilo treba posebej poudariti prav to poglavje. Z omenjenim obdobjem rimske zgodovine se vsaj na našem prostoru najpogosteje ukvarjamo; prav družbene relacije tega časa veljajo kar za standard rimske družbene zgodovine. morda celo vrhunec rimske družbene ureditve. Avtor se jim temu primerno posveti in jih razloži s šolsko sistematičnostjo, morda celo preprostostjo, ki pa jo vedno nadgradi s smiselnimi ponazoritvami, ilustracijami in konkretnimi primeri. Zaradi spremembe oblike vladavine je nujno, da se na začetku tega poglavja najprej natančneje seznanimo s samim cesarstvom: *princeps* je imel neomejeno oblast, njegova titulatura je bila sestavljena nadvse skrbno, noben naziv ni bil izbran naključno, posledično tako na simbolni ravni kot tudi čisto konkretno potrjujejo njegovo absolutno oblast. Obenem pa ohranjajo spomin na republikansko ureditev. Družba je bila razdeljena na dva velika dela: *honestiores* in *humiliores*; *honestiores* naprej na *ordo senatorius* – senatorski stan, *ordo equester* – viteški stan in *ordines decurionum* – mestne elite, *humiliores* pa na peregrine, sužnje in osvobojenice, oz. na *plebs urbana* in *plebs rustica*, položaj katerih seveda ni mogel biti popolnoma enak. Svojo razlago in argumentacijo ves čas temelji na napisih in podatkih iz del antičnih avtorjev. Kako prepoznamo posameznike, omenjene na napisih? Kako vemo, kateremu družbenemu sloju so pripadali? Kako in koliko nam pri vsem tem pomaga onomastika? Ves čas se bralec srečuje s temeljnimi pojmi rimske družbe, ki mu pridejo še kako prav pri interpretaciji napisov in sploh razumevanju rimske družbe. Odgovore na vprašanja

bralec prejme, še preden jih zastavi, še celo prej, preden se zaveda, da jih mora postaviti.

Zadnji dve poglavji se ukvarjata z obdobjem, ko začnejo klasične strukture rimske družbe in države nazadovati (Kriza rimskega cesarstva v 3. st. in rimska družba) ter končno tudi propadati (Poznorimska družba), vzpostavljati pa se začnejo nove, drugačne, ki postopoma vodijo v naslednje zgodovinsko obdobje. Pravila in sistematičnost, urejenost in disciplina, ki so krasili rimsko civilizacijo (in njen jezik), stopajo v ozadje. Razkroj (tudi družbenih pravil) pa postaja vse bolj očit.

Géza Alföldy je s svojim iskrenim in iskrim navdušenjem nad rimsko zgodovino ter predvsem nad rimskimi napisi okužil prenekaterega študenta in kolega. Za njegovo Rimsko družbeno zgodovino marsikdo že ob bežnem srečanju z njeno vsebino ne najde dovolj presežnikov. Čeprav je nastala že pred pol stoletja, se zdi, da gre za eno od zimzelenih znanstvenih monografij, brez katerih si študija starega Rima sploh ne moremo in tudi ne smemo predstavljati. Jasna in sistematična predstavitev družbenih pojavov, fenomenov in struktur sledi kronološkemu principu in diahronemu konceptu, kar pripomore k še bolj pronicljivi razlagi. Tematika, ki sama po sebi morda ne sodi med privlačne, postane več kot zanima, saj nam družbeno zgodovino predstavi kot nekaj živega, aktualnega in nujnega za globlje razumevanje politične, vojaške in kulturne zgodovine. Rimska družbeno zgodovina Géze Alföldyja se tako kaže kot steber, na katerem bi morali graditi vsi, ki se želijo ukvarjati s starim Rimom, njegovo zgodovino, civilizacijskimi dosežki, družbenimi odnosi in seveda napisnim materialom. Predstavljeno delo bi tako moralo (p)ostati vsaj priporočena (če ne obvezna) literatura pri izpitu iz Rimske zgodovine za študente zgodovine, arheologije, klasične filologije in morda še koga. Za vse druge, ki smo ta izpit (ali temu podobne) že opravili, pa ostaja nadvse uporaben pripomoček, ki naj bo vedno pri roki, da obnovimo ali preverimo pozabljeno. Ob odličnem prevodu Milana Lovenjaka v slovenščino ni več (sicer že tako neutemeljenih) izgovorov, da knjige ni mogoče natančneje naštudirati.

Julijana VIŠOČNIK

Marjeta Šašel Kos: *Emona*. Situla 47. Inscriptiones Latinae Sloveniae (ILSI) 3, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2024. ISBN 978-961-6981-72-9. 458 str., zemljevid, fotografije.

Že leta 1998 je bila v okviru serije *Situla* Narodnega muzeja Slovenije vzpostavljena zbirka napisov rimskih avtonomnih mest na Slovenskem z naslovom *Inscriptiones Latinae Sloveniae*, za katero se je uveljavila okrajšava *ILSI*. Pod to oznako bi torej našli korpus rimskega napisov iz mest *Emona*, *Celeia*, *Neviodunum* in *Poetovio*. Prvi zvezek je bil namenjen napisom mesta *Neviodunum* (*Neviodunum*) in je izšel leta 1998, drugi zaradi izjemnega obsega napisov zajema le nagrobne napise *Petovione* (*Poetovio*) in je izšel leta 2023, tretjega predstavljamo na tem mestu in je posvečen napisom *Emone*. Objava napisov tako sicer ne bo zajela vseh napisov z današnjega slovenskega prostora, a je v epigrafiki uveljavljena praksa objavljanja korpusov

po antičnih mestih in njihovih agrih, meje katerih pa se ne pokrivajo z državnimi mejami danes. Meje in z njimi povezani problemi še vedno obstajajo. Kje natančno so potekale meje med provincami ali med italjskimi regijami? Kje so bile ločnice med agri sosednjih mest znotraj ene upravne enote ali celo med enotami različnega pravnega statusa (npr. Italija: province), je pogosto stvar dogovora ali pa temelji na (utemeljenih) sklepanjih, indicij, naravnih barierah in reliefu, kar se občasno izkaže tudi za zmotno ... Po skoraj stoletjih trdnih prepričanj moramo zaradi enega samega odkritja spremeniti svojo percepcijo, saj se naša logika ne sklada z logiko rimskih uradnikov. Takšna situacija se je pojavila z odkritjem mejnika v strugi Ljubljani pri Bevkah leta 2001. Omenjeni spomenik s samo tremi vklesanimi besedami namreč pove, kje je potekala meja med Emono in Akvilejo, posredno pa tudi, da je bila Emona del Italije in ne Panonije. Za pripravo korpusa napisov iz Emone pa je ključna ugotovitev, da emonskega agra na zahodu skoraj ni bilo, da je akvilejski segal vse do Bevk, torej skoraj na sam prag Emone.

Avtorica se je tako pri pripravi korpusa napisov Emone znašla pred izzivom polno in zahtevno nalogo, kaj narediti z napisi, ki so stoletja veljali za emonske. A. Müllner je namreč v drugi polovici 19. stoletja prav zaradi številčnosti napisov z Iga in iz njegove okolice Emono postavil kar na Ig, zdaj, 150 let pozneje, pa naj teh v korpusu napisov Emone sploh ne bi bilo?!

M. Šašel Kos je ob pripravi te monografije morda imela nekoliko manj dela, saj je bilo ogromno narejenega že za korpus napisov lapidarija Narodnega muzeja Slovenije (t. i. *RINMS* = *Situla* 35), za katerega lahko trdimo, da je izšel kot prvi sodobni korpus slovenskih rimskih napisov, še kot predhodnik *ILSL*, a z vsemi metodološkimi in vsebinskimi značilnostmi, ki pritičejo korpusom tovrstnih napisov. Izčrpna uvodna študija je prava zakladnica podatkov o zgodovini in razvoju epigrafike pri nas, o zgodovini Narodnega muzeja Slovenije, pridobivanju spomenikov z napisi ter na ta način o oblikovanju lapidarija. V knjigi, ki jo na tem mestu predstavljamo, pa je zgodovinski oris Emone v nasprotju s pričakovanji prav minimalističen, verjetno tudi zaradi omenjene temeljne študije v *RINMS*.

Morda na tem mestu ne bi bilo odveč podčrtati dveh poudarkov. Prvič, najdba prej omenjenega mejnika na Ljubljanskem barju namreč marsikoga ni prepričala in lep čas je tekla intenzivna razprava o tem, ali je Emona res del Italije ali jo raje pustimo tam, kamor jo je že v 1. stoletju po Kr. postavil Plinij starejši (NH 3, 147). Debate so v zadnjem času sicer zamrle, a zdi se, da nekatera odprta vprašanja ostajajo. In drugič, še vedno pa je opaziti tudi določene nejasnosti glede datuma ustanovitve najstarejšega rimskega mesta pri nas.

Novi korpus napisov iz Emone je v skladu z epigrafskimi standardi v grobem razdeljen na dva dela: na napise iz mesta in na tiste iz agra – podeželskega zaledja. Nadaljnja delitev poteka v skladu s pričakovanji: najprej so na vrsti votivni spomeniki po abecednem redu izpričanih božanstev, pri čemer se na samem začetku srečamo prav z lokalno boginjo Ekvorno, ki je za tukajšnje prebivalce gotovo imela izreden pomen, pa čeprav so se v Emoni do današnjih dni ohranili "samo" štirje spomeniki, ki jo omenjajo (enega poznamo še iz Savarije, kamor so jo "odnesli" prav Emonci). Sledijo počastitveni, gradbeni in drugi javni napisi ter končno

nagrobniki, ki so najprej razvrščeni hierarhično: najprej pripadnik viteškega razreda, nato nagrobniki vojakov, mestnih magistratov in svečnikov ter končno vsi drugi, razvrščeni po abecednem redu gentilicijev. Napisi mesta se s tem še ne zaključijo; sledijo namreč še mejniki grobnih parcel, fragmentarni in nepojasneni napisi. Nagrobne napise mesta res zaokrožijo deli nagrobnikov (brez napisov) ter h grobovom spadajoči levi, ki so veljali za varuhe grobov.

Sledijo mozaični napisi Emone, kjer so zbrani napisi iz zgodnjekrščanskega centra na Erjavčevi cesti v Ljubljani. Preseneča, da je na tem mestu dodan še en tak napis iz Lesc. A očitno se je v agru ohranil le en tovrstni primer, zato je bilo najbrž res najbolj smiselno, da se ga kar doda večji skupini v mestu.

Na tem mestu se začnajo napisi tipa *instrumentum domesticum*, ki ga uvede zanimiva zarotitvena ploščica. Teh na našem prostoru nismo vajeni, saj so izjemno redko izpričane. Skupino *instrumentum domesticum* sicer sestavlja okoli 30 predmetov z zelo različnimi napisi: puncirani, vpraskani, vžgani ...; napisi na posodju, ometu, jermenskih zaključkih, bronastih ploščicah ... in drugo. Med njimi je tudi grški napis na večji posodi. Že samo 30 primerkov lepo kaže značaj in pestrost napisov tipa *instrumentum domesticum*. Ni pa čisto jasno, po kakšnem ključu so vsi ti napisi našli pot v korpus napisov iz Emone. V zadnjem času se namreč bolj nagibamo k temu, da se *instrumentum domesticum* objavlja ločeno (prim. projekt sosednje Avstrije: T.E.NOR. – *Testimonia epigraphica Norica*); med drugim tudi zato, ker ga je praviloma res veliko in teh 30 predmetov z napisi še zdaleč ne zajema celotnega materiala v Emoni. Avtorica pa ni izbrala samo tistih, ki so že tako ali tako bili objavljeni v starejših korpusih (*CIL*, *AII*, *ILJug*), temveč so med objavljenimi predmeti za vsakdanjo rabo tudi nekateri, ki so jih našli med izkopavanji v zadnjih 20 letih. Napisi mesta se s tem počasi končajo z več sklopi problematičnih napisov: izmišljeni in založeni ter *inscriptions alienae*.

Obravnavo napisov podeželskega zaledja Emone avtorica začne z razmišljanjem o mejah emonskega agra, ki jih težko začrtamo z gotovostjo. Ker se je na zahodu z že omenjeno najdbo mejnika položaj bistveno spremenil, v navedenem korpusu Emone najdemo tudi napise, ki po današnjem vedenju tja več ne spadajo, saj izvirajo iz agra Akvileje (in ne Emone), razlog in argumentacija za takšno (smiselno) odločitev sta podana v uvodu k napisom agra. Zato so napisi iz agra razdeljeni na dva dela: torej na ager Emone (kot ga razumemo danes) in na napise iz dela akvilejskega agra med Bevkami in Hrušico (*Ad Pirum*). S tem je avtorica rešila dilemo, o kateri je bil govor že na začetku. Še enkrat se izkaže, da emonski ager ni bil velik, temu primerna je tudi količina napisov. Bližnja okolica Ljubljane, Gorenjska, Notranjska s Šmarato in Starim trgom pri Ložu ter Tolminsko so glavni sestavni deli oz. sklopi emonskega agra. K temu moramo dodati še pet miljnikov.

Drugi del napisov podeželskega zaledja sestavljajo napisi iz akvilejskega agra, ki je smiselno zamejen z najdiščem mejnika pri Bevkah na vzhodu in Hrušico (*Ad Pirum*) na zahodu: sledijo napisi Vrhnike (*Nauportus*) in njene okolice, najdišča ob glavni cesti od Vrhnike proti Akvileji ter mejnik in miljniki v delu akvilejskega agra. Preostane samo še zadnji, najboljšežnejši sklop napisov iz

agra, to so napisi z izanskega konca. Posebnost tega dela, ki predstavlja zaokroženo celoto in fenomen zaradi rabe nenavadnih imen in (skoraj popolne) odsotnosti votivnih spomenikov – izpričani so namreč le trije, zahteva ločeno obravnavo, vključno s krajšo spremno študijo. Po predstavitvi votivnih spomenikov, ki jih je le za vzorec, so najprej razvrščeni nagrobni spomeniki z Iga, od koder jih tudi največ izvira, nato pa vsi drugi nagrobniki z Ižanskega, po vaseh, kjer so jih našli: Iška vas, Staje, Golo, Matena, Brest, Pijava Gorica, Preserje ... Nekoliko nenavadno pa je, da so pod naslovom "Vasi na ižanskem koncu" na prvem mestu navedeni spomeniki vzdani v ljubljansko stolnico in semenišče (8), pa čeprav za marsikaterega med njimi natančnega najdišča dejansko ne poznamo in bi lahko bili tudi iz Emone.

Novi korpus rimskih napisov na Slovenskem pomeni velik prispevek k proučevanju rimskih napisov in epigrafiki na Slovenskem. V monografiji je zbrana velika večina danes znanih rimskih spomenikov z napisi iz Emone in njenega agra. Ker je situacija emonskega agra nekoliko specifična, so v korpusu tudi napisi, ki jih tam praviloma naj ne bi bilo (napisi iz dela akvilejskega agra). V zadnjih 20 letih je bilo v Ljubljani veliko arheoloških izkopavanj, med katerimi so izjemoma našli tudi nekaj epigrafskih spomenikov (npr. oltar za Neptuna, nov nagrobnik za veterana Petnajste legije z gentilicijem *Obulsus* ...). Te žal zaman iščemo v omenjenem korpusu. Zanimiv je še primer cerkve sv. Urha v Zavogljah – podružnična cerkev župnije Sostro (avtorica zmotno navaja cerkev sv. Marka), v katero je vzdanih več antičnih fragmentov. Dva od teh sta objavljena v predstavljenem korpusu (št. 237 in 253), tretji, ki je daleč najzanimivejši in pri katerem bi morda lahko našli vzporednice celo z nagrobnikom št. 235 (Cezerniji in polaganje rož na grobove), pa je izostal, čeprav se zanj ve že od osemdesetih let prejšnjega stoletja. Pri obravnavi ogromne količine materiala oz. podatkov so lapsusi malodane neizogibni, večja škoda pa je, če napisi svojega mesta v korpusu ne dobijo zaradi drugačnih malenkostnih in obskurnejših dejavnikov.

Nova monografija s področja epigrafike s pripadajočimi in nadvse uporabnimi kazali, brez katerih si tovrstnih del ne moremo predstavljati, ima nesporno pozitivno vrednost, kar potrjuje tudi izčrpen seznam uporabljenе literature. Če se želimo ukvarjati z napisi emonskega agra in se o njih poučiti, moramo biti sicer pazljivi in natančno naštudirati uvodne študije, da kakšnega napisa zmotno ne uvrstimo k emonskim. Kljub temu pa se načelo, da je več več, da imamo torej ager Emone, kot ga pojmuje danes, in da je dodan še ager, kot smo ga razumeli do pred nedavnim, izkaže za pravilno izbiro. Z napisi Emone smo tako zajeli skoraj vse rimske napise na Slovenskem (manjka namreč samo še del petovionskih), a ob tem odprli novo "bojišče". Ker k rimskim napisom spada tudi kompleksna in nadvse raznovrstna skupina napisov tipa *instrumentum domesticum*, nas čaka še precej dela, ki bo zahtevalo natančno in sistematično obravnavo. Prav to problematiko je posredno odprla tudi predstavljena monografija.

Julijana VISOČNIK

Emilio Marin, Gianfranco Paci, Silvia Maria Marengo: *Hortus Metrodori. Le iscrizioni della necropolis occidentale di Salona*, Ichnia 17, Tivoli (Roma): Edizioni Tored, 2024. ISBN 978-88-99846-93-0. 414 strani.

Salona (današnji Solin na Hrvaškem) je bila ustanovljena kot grška kolonija že v 3. stoletju pr. n. št. Leta 48 pr. n. št. je bila naselbina povzdignjena na raven rimske kolonije in je postala glavno mesto Ilirika, poznejše province Dalmacije. Arheologi so v mestu izkopali številne arhitekturne ostanke, med katerimi je treba omeniti forum s svetišči, amfiteater, Dioklecijanovo palačo in škofijski center, zunaj mesta pa so ob glavnih vpadnicah ležale nekropole. Ena izmed njih, razprostirala se je vzdolž ceste proti mestu *Tragurium* (današnji Trogir), je postala predmet raziskave omenjene publikacije.

Monografija obsega 414 strani, večji del po uvodu v italijanskem jeziku in krajšem povzetku v hrvaškem jeziku sestavlja katalog kamnitih spomenikov, razdeljen po njihovih vrstah: nagrobniki (stele, stebrički – *cipi*, žare, nagrobne plošče, nagrobni oltarčki, sarkofagi, fragmenti), krščanski napisi in votivni napisi, najdeni na tem območju, verjetno v sekundarni rabi. Sledijo krajša razprava o prisotnosti kristjanov na tej nekropoli in izsledki, ki izhajajo iz epigrafske dokumentacije. Knjiga se konča s seznamom bibliografije, fotografskimi referencami in indeksi.

Avtorji v uvodnih poglavjih natančno razložijo, zakaj poimenovanje *Hortus Metrodori*, ki v strokovni javnosti še vedno ni popolnoma sprejeto. Gre za območje grobov, ki se razprostira onstran oziroma zunaj zahodnega obzidja *Urbs Occidentalis* (*extra muros occidentales*). Izkopavanja na tem območju potekajo že od 19. stoletja (izkopavanja Carla Lanza med letoma 1823 in 1825), večina kamnitega gradiva pa je bila najdena med izkopavanji Franeta Bulića v letih 1909 in 1910 ter Branka Kirigina v letih 1986 in 1987. Tradicionalno ime *Hortus Metrodori* (*ad viam munitam*) je nekropoli že leta 1894 nadel Frane Bulić, ko je izsledke svojih izkopavanj predstavljal na prvem mednarodnem kongresu za starokrščansko arheologijo. Združil je dve topografski oznaki, omenjeni na dveh antičnih napisih. Napis pod kat. št. 313 (*CIL* III 2207) namreč omenja lokacijo *Hortus Metrodori*, na drugem napisu, sicer najdenem zunaj meja nekropole, pa je izpričana utrjena cesta (*ad viam munitam*, *CIL* III 2072), ki bi morda lahko sovpadala prav z omenjeno cesto proti Trogirju. Nekateri avtorji (Abramić, Cambi, Mardešić) za oznako te salonske nekropole raje uporabljajo poimenovanje zahodna nekropola, toda po mnenju avtorjev je sporen tudi ta naziv, saj po dostopni dokumentaciji zamejitev zahodne nekropole danes sploh ni več mogoča. Načrtna uporaba zgodovinskega imena *Hortus Metrodori* avtorjem predstavlja najzahodnejšo nekropolo Salone – to strogo ločujejo od t. i. zahodne nekropole, ki leži zahodno od zidov *Urbs Vetus*. Kljub temu pa se avtorji zavedajo, da besedna zveza *hortus Metrodori* na napisu *CIL* III 2207 označuje le eno izmed grobišnih parcel, sami pa so ime prevzeli kot *pars pro toto* za poimenovanje celotne nekropole.

Večji del monografije sestavlja katalog napisov, datiranih v čas med 1. in 4. stoletjem n. št. Vsak kataloški vnos je opremljen s kataloško številko z opisom spomenika (mere in material, okoliščine najdbe, hramba), transkripcijo, prevodom v italijanščini, temeljno literaturo, besedilnokritičnim